

Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях

Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити нові міфи

Микола Михальченко,
доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
керівник центру комплексних досліджень політичної науки
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України
Григорій Дашутін,
кандидат політичних наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Київська Русь як держава народилася, досягла розквіту і занепадала. Це окрема сторінка історії. Але цю сторінку бажують „пришити” до своєї історії три країни – Україна, Росія, Білорусь. З наукової точки зору це некоректно. Історія України, Росії, Білорусі повинна писатися з тих часів, коли Київська Русь розпалася і на руїнах цієї середньовічної феодальної імперії (очолюваної великим князем київським) склалися нові народності і нації, постали нові держави. Ці держави у різний спосіб залучали надбання своєї попередниці. Наприклад, Суздальське князівство на чолі з Андрієм Боголюбським залучало ці надбання своєрідно – час від часу захоплюючи Київ і вщент грабуючи місто, знищуючи його. Інші князівства по-іншому використовували досвід Київської Русі. Наприклад, Галицько-Волинське князівство зберігало і примножувало політичні й духовні цінності своєї попередниці.

Київська Русь як держава формувалася на власному етнічному та духовному ґрунті, на специфічних політичних та економічних відносинах прадавніх слов'янських народів, які поступово ввійшли до Київської Русі. Великою теоретичною та історіофілософською помилкою частини російської історіографії є точка зору, згідно з якою й державу – Київську Русь створили прийшли „варяги” (нормани). Дискусія щодо норманського

**Політичні і правові ідеї Київської Русі
в різних інтерпретаціях**

Микола Михальченко, Григорій Дашутін

(„варязького”) походження Київської Русі та антинорманського бере початок з XVIII століття, коли історики розкололися на два табори.

У XVIII столітті німецькі вчені Г. Байєр, Г. Міллер і А. Шлецер, які служили в Росії на запрошення одіозного Е. Бірона, фаворита імператриці Анни Іоанівни, розробили так звану норманську теорію. У ній доводилося, що Київську Русь заснували варяги (нормани), відомі у Європі як вікінги. Автори цієї теорії посилалися на давній східнослов'янський літопис – „Повість временних літ”. Цей твір приписують літописцю Нестору і датують приблизно 1113 роком (тим часом, згадки про давньослов'янські держави з'явилися у арабських та візантійських джерелах на 250 років раніше). Нестор писав, що 862 року слов'яни з Києва через міжродові суперечки та неможливість обрати єдиного князя запросили до себе варягів, трьох братів – Рюрика, Синеуса і Трувера. Княжити в Києві став Рюрик – як старший, інші брати княжили в інших руських землях.

Не будемо вступати в дискусії з істориками; багато хто з них доводить, що коли Рюрик з братами прийшов до Новгороду, там уже існувала держава, так само, як існувала вона і на територіях русичів з центром у Києві. Київська легенда свідчить, що Рюрик з дружиною хитрістю захопив Київ і знищив сім'ю київських князів. І тільки відтоді почав княжити у Київській Русі, яка задовго до цього вже була державою. Є багато точок зору на форми існування не тільки Київської Русі, а й інших слов'янських держав до норманського вторгнення [1].

Можна лише сказати, що ще в середині IX століття у працях арабського географа Джайхані згадуються три слов'янські союзи на східноєвропейській рівнині – Куявія (з містом Куявою), Славія (з містом Новгородом) та Артанія, дуже войовнича країна без постійної столиці, котра не допускала у свій державний простір іноземців і змогла накласти данину на прикордонні терени Рума (Візантії). Отже, давньоруська держава Київська Русь з'явилася як нащадок попередніх праруських (слов'янських) держав, історія яких у подробицях нам не відома. Ненауково-фантастичні розповіді про Артанію (Оратію), про „скіфсько-слов'янські” держави тощо є не більше, ніж вигадки, що мають під собою мізерну джерельну базу з арабських, візантійських або міфічних творів. Історик І. Ісаєв, наприклад, висуває гіпотезу, за якою 882 року два політичні центри давніх слов'ян – Київський і Новгородський – об'єдналися під владою Києва, сформувавши Давньоруську державу. Це державне утворення від самого початку розвитку не можна вважати повноцінною унітарною державою. Спершу це була своєрідна федерація, хоча за формою вона була раньофеодальною монархією [2]. Такої ж думки дотримувався й відомий російський історик А. Шахматов. Історики М. Володимирський-Буданов і М. Дьяконов вважають, що окремі союзи територій на чолі зі „старшим містом” у східних слов'ян були державами й до „запрошення варягів”. Б. Греков твердив, що не підлягає сумніву наявність у них (східних слов'ян) у „передкиївській” історії вже не

родового, а класового суспільства з відповідними політичними організаціями в поки що німецьких державах, які, однак, допомогли подальшому формуванню феодального устрою [3].

Отже, твердити, що варяги (нормани) заснували такі держави, як Київська Русь і Новгород, немає інших підстав, ніж „Повість временних літ”. Але й вона не може бути достовірним джерелом з кількох причин. По-перше, її було написано значно пізніше, ніж про слов'янські держави згадують арабські та візантійські джерела, і ми не знаємо, чи спирався Нестор, якому приписують авторство цієї „Повісті”, на них. По-друге, між описаними Нестором подіями „запрошення варягів” і його часом пролягло майже 250 років. Чи точно Нестор передає події? Чи, можливо, переповідає міф?

У будь-якому випадку „норманська теорія” мала в Росії і за кордоном як прихильників, так і противників. Німецьке походження засновників теорії та підкреслювання ними визначального германсько-скандинавського впливу на слов'ян, які начебто не були здатні створити державу самостійно, викликали, наприклад, вкрай негативну оцінку цієї теорії з боку М. Ломоносова. Російський учений розробив антинорманську теорію, у якій доводив першорядну роль самих слов'ян у створенні давньоруських держав, а вплив норманів (варягів), які втратили свою мову, звичаї та культуру, М. Ломоносов вважав другорядним. Нормани (варяги) могли заснувати нову княжу династію, але самі розчинилися у слов'янському етносі. Відтоді дискусії норманістів та антинорманістів не припиняються.

Деякі історики приймали норманську теорію (М. Карамзін, С. Соловйов), деякі відкидали її (О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Ю. Забелін, М. Костомаров, Б. Греков, Б. Рибаків, П. Толочко та інші). Тим більше, що доведено: „Повість временних літ” від Нестора до нас дійшла не в автентичному стані. Чимось цей літопис не влаштував Володимира Мономаха, і він віддав його на переробку ігумену Видубицького монастиря Сильвестру. Що змінив у ній ігумен сьогодні встановити неможливо. Та оскільки Володимир Мономах був нащадком Рюрика, то не важко висловити деякі гіпотези.

Своєрідний підхід до цього питання мав В. Ключевський. Він скептично оцінював і радикальних норманістів, і прихильників слов'янської теорії і твердив, що не варто переоцінювати впливу норманів (варягів). Дослідник вважав думку про „запрошення варягів” красивим туманом народних легенд. Поступово точка зору В. Ключевського стала найбільш прийнятною, і сама проблема втратила актуальність.

Однак у 1930-ті роки вже радянські вчені розпочали новий наступ на норманську теорію. Її було оголошено не тільки ненауковою, а й політично шкідливою. При цьому, в критиці норманської теорії використовувалися відомі тези Ф. Енгельса про класове суспільство й про те, що державу неможливо силою, ззовні нав'язати суспільству,

**Політичні і правові ідеї Київської Русі
в різних інтерпретаціях**

Микола Михальченко, Григорій Дашутін

вона є продуктом поступового процесу розвитку. Тому вважалося, що давньоруські держави стали результатом багатостолітнього процесу соціально-економічного розвитку східного слов'янства і наслідком глибоких внутрішніх змін, які відбувалися в східнослов'янському суспільстві в IX – X століттях. І в цій точці зору багато правильного, науково доведеного.

Як говорив Б. Греков, на сучасному рівні науки перестали „працювати” старі наївні погляди про те, що державу можуть створити окремі люди у якийсь певний рік [4]. Ще на початку 1930-х років А. Арциховський довів, що жодних норманських колоній у Смоленській і Суздальській землях не було. Більшість „варязьких” речей, знайдених у похованнях, зосереджувалося в слов'янських могилах. У 1940-х роках М. Артамонов узагальнив позиції російських учених: варяги рано проникли до Русі, але вони стояли на тій же стадії економічного і культурного розвитку, що й східні слов'яни, і не мали достатнього досвіду державного будівництва у Скандинавії, отож не могли принести до Русі ані більш високої культури, ані державності. Вони лише влилися в місцевий процес формування держав.

Таким чином, у 1930 - 1940 роках в радянській науці чітко сформувався погляд, що політичний ідеал давньоруських держав не привнесений варягами, а сформувався на слов'янському ґрунті. Визнавалося, що в руських землях неодноразово з'являлися загони норманських воєнків, які служили руським князям, а також норманські купці, які пересувалися водними шляхами. Безумовно, військові загони варягів (норманів) брали участь у внутрішніх слов'янських війнах і могли робити спроби захопити владу й заснувати правлячі династії. Цей процес у 1940-х роках спеціально дослідив В. Мавродін. Він визнавав зафіксовану в археологічних та міфологічних джерелах участь норманів (варягів) у політичному житті й показав досить обмежений характер цієї участі, навіть усупереч норманському походженню київської великокняжої династії. Показувалося, що ця династія тому й втрималася в Київській Русі, що швидко злилася з руською, слов'янською правлячою верхівкою і почала боротися за її інтереси. Водночас у тексті монографії були фрагменти, де роль норманів у процесі розвитку Київської Русі перебільшувалася [5].

У повоєнні роки критиці норманської теорії багато місця приділяв Б. Греков. Ще детальніша критика цієї теорії містилася у праці С. Юшкова [6]. **Сьогодні вже можна висунути більш обґрунтовану гіпотезу: варяги стали каталізатором створення великої слов'янської держави – Київської Русі, допомогли частині слов'ян об'єднатися.**

Проти норманської теорії походження Київської Русі „працює” історико-богословський документ, який з'явився раніше „Повісти временних літ” (початок XII століття). За фрагментами, відомими з кількох джерел, зокрема і з самої „Повісті”, учені частково знають

перший, уже політичний твір – „Слово про закон і благодать” київського митрополита Іларіона (середина XI століття), у якому здійснено спробу теоретично обґрунтувати походження незалежної від Візантії і політично, і духовно Київської держави та ідеї сильної княжої влади.

У „Слові про закон і благодать” дається витримана в релігійному дусі фантастична концепція всесвітньої історії і місця в ній давньоруського народу. Історія розмежовується на два періоди: Старого заповіту і Нового заповіту. Період Старого заповіту – період богообраності одного, іудейського народу, період підпорядкування законів. Період Нового заповіту – період благодаті, коли християнство стало надбанням усіх народів, які прийняли його добровільно. Руський народ обрав християнство у православній формі з власної волі, а не під впливом Візантії. Відтак він увійшов до рівноправної сім’ї народів і не потребує нічиєї опіки. Іларіон звеличує князя Володимира Хрестителя, могутню та незалежну Київську державу, обґрунтовує верховенство київських князів над усіма іншими руськими князями. Про жодний „норманський вплив” у творі „Слово про закон і благодать” не йдеться. Лінію, окреслену Іларіоном у розумінні ідеалу Київської держави як незалежної, як господаря своєї долі, було продовжено в усіх літописах пізнішої доби.

Варто також подивитися на „норманську теорію” під іншим кутом зору. Нестор у „Повісті временних літ” міг прагнути спростувати візантійський погляд, що могутня Київська держава постала як наслідок хрещення Русі під впливом Візантії. Тому він міг звернутися до популярної в Європі епохи Середньовіччя ідеї про те, що значна частина правлячих династій походить від могутніх іноземних правителів. У багатьох європейських країнах цю ідею використовували для посилення влади монархів за умов феодальної роздробленості. Вагу такої версії Нестора надавали відомі факти про участь норманів у багатьох подіях у Європі, зокрема, і в слов’янському світі. У „Повісті временних літ” прямо засуджувалися княжі міжусобиці, що ослабляли Київську Русь, князі закликалися до єдності та підпорядкування київському князеві.

Отже, у політичному ідеалі сильної, централізованої Київської держави ідея єдності князів, підпорядкування „старшому” князю – Київському – відіграла велику роль. Тенденція феодальної роздробленості, що набула розвитку в Київській Русі XII століття, викликала занепокоєння і політичних діячів, і духовенства. Наприклад, під час правління Володимира Мономаха, який знову з’єднав Київську Русь після необережного розділу держави Ярославом Мудрим серед своїх спадкоємців, у „Повчанні князя Володимира Мономаха” та в „Руській правді” (перший правовий документ – збірка) ідея зміцнення та єднання Руської держави, зняття внутрішньополітичних конфліктів була провідною.

Деякі інші політичні мотиви з’являються в літописах Великого Новгороду, що поступово перетворився на боярську республіку. У

**Політичні і правові ідеї Київської Русі
в різних інтерпретаціях**

Микола Михальченко, Григорій Дашутін

„Начальному зводі” проходить ідея критичного ставлення до княжої влади. Користолюбні тогочасні князі протиставляються справедливим князям минулих часів. У цьому проглядається інтерес правлячої верхівки Новгороду обмежити владу князя в республіці. З історії відомо, що новгородці запрошували князів тільки для воєнних дій. Із завершенням їх князь або від’їздив з міста, або його роль різко падала. Хоча в Новгороді точилася й постійна боротьба між „великим людьми” (боярами) і простим людом, особливо – під час віча (загальних народних зборів вільних громадян).

Політичний ідеал єдності всіх руських земель, ідеї боротьби проти феодалної роздробленості й проти посилення експлуатації селян та ремісників – усе це є характерним для князівств і республік, що сформувалися у XII – першій половині XIII століття (час, що передував татаро-монгольській навалі) на територіях колишньої Київської Русі як колоніальної феодалної держави. А колонії Київської Русі (інколи – майже самостійні князівства: Тмутороканське, Суздальське, Галицьке та інші) простягалися від Карпат і майже до Уралу, від Північного Кавказу до Білого моря. Про домінування цих ідеалів та ідей свідчить „Слово о полку Ігоревім”, написане невідомим автором після невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 році. В цьому творі, так само, як і в пізніших (наприклад, в „Молінні Данила Заточника”, XII – XIII століття), крім згаданих ідей спостерігається ідеалізація мудрого єдиновладного князя, який позбавить країну та людей від усіх негараздів. Ця ідеалізація згодом переросла в ілюзії „про доброго царя”, що були поширені серед селянства Російської імперії.

Фактично у середньовічній руській політичній думці можна визначити два етапи: IX – XIII та XIV – XVI століття. На першому етапі (період Київської Русі та посткиївської феодалної роздробленості) домінували такі ідеї: а) переважна увага до зовнішньополітичної проблематики – ідеї походження Київської староруської держави, її незалежності; б) внутрішньополітична проблематика зводилася до головного завдання – подолання розколів у державі та феодалної роздробленості, реалізація ідеї єдності землі Руської. На другому етапі, коли реалізовувалася ідея звільнення слов’янських (колишніх староруських) земель від татаро-монголів та захисту від загарбників із Заходу, на перший план вийшли ідеї: а) створення новоруської держави (наприклад, Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське, Московське, Тверське князівства, Новгородська і Псковська республіки); б) формування сильної самодержавної влади, яка б зламала внутрішню опозицію (боярську, церковну, народну) і проводила активну зовнішню політику з метою зміцнення та розширення держави.

Для руської політичної думки обох періодів характерним було те,

що: 1) у політичних творах поєднувалися релігійні ідеї і світська аргументація; 2) хоча теологія була панівною, однак середньовічна схоластика, притаманна цьому періоду в Західній Європі, не відіграла домінуючої ролі; 3) практична спрямованість політичної думки на реалізацію інтересів держави та влади. Крім того, ані в Київській Русі, ані в князівствах пізнішої пори не було дуалізму церковної і світської влади як в країнах Західної і Центральної Європи. Феодальна православна церква, забезпечивши гарантії недоторканності церковного майна, в цілому служила зміцненню влади князів, а згодом і царів. Водночас у політичних теоріях був яскраво відображений напівмістичний погляд на княжу і царську владу як непохитну й богоданну.

Стародавня руська суспільна думка сформувалася на основі взаємодії та протиборства двох напрямів. Перший тяжів до народного міфологічного світогляду й розгорнувся на базі практики суспільного життя; другий був привнесений ззовні і пов'язаний з християнським світоглядом. Така роздвоєність суспільної думки зберігалася в Україні та Росії фактично до кінця XIX століття.

В сучасній Україні ця роздвоєність не спостерігається яскраво. Але час від часу з'являються праці, що реанімують старі міфи і старі світоглядні підходи.

Література:

1. Див.: **Греков Б. Д.** Киевская Русь. – М., 1953; **Исаев И. А.** История государства и права России. – М., 1994; **Рыбаков Б. А.** Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982; **Рыбаков Б. А.** Первые века русской истории. – М., 1964; **Рыбаков Б. А.** Мир истории. – М., 1984; Памятники литературы Древней Руси XI – начала XII века / Кол. Монография / – М., 1978; **Горський В. С.** Нариси з історії філософської культури Київської Русі. – К., 1993; **Горский В. С.** Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII века. – К., 1988; **Замалеєв А. Ф., Зоц В. А.** Мыслители Киевской Руси. – К., 1981; Философская мысль в Киеве. – К., 1982.
2. Див.: **Исаев И. А.** История государства и права России. – М., 1994.
3. **Греков Б. Д.** Киевская Русь. – М., 1953. – С. 444.
4. **Греков Б. Д.** О роли варягов в истории Руси // Новое время. – 1947. – №30. – С. 12.
5. **Мавродин В. В.** Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 245, 386 – 388.
6. **Юшков С. В.** Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949.